

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دیوان املائی بخارایی

به تصحیح و اهتمام:
دکتر حبیب صفرزاده

انتشارات بین‌المللی الهدی

زمستان ۱۳۹۰

سرشناسه
 عنوان قراردادی
 عنوان و نام پدیدآور
 مشخصات نشر
 مشخصات ظاهری
 شابک
 وضعیت فهرست نویسی
 موضوع
 شناسه افزوده
 شناسه افزوده
 رده بندی کنگره
 رده بندی دیویی
 شماره کتابشناسی ملی

: املای بخاری، محمد. - ۱۱۶۲ ق.
 : دیوان
 : دیوان املای بخارایی / به تصحیح و اهتمام حبیب صفرزاده؛
 تهیه کننده رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ازبکستان.
 : تهران : انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۸۸
 : ۳۰۴ ص.
 : 978-064-439-409-6
 : فیبا
 : شعر فارسی - قرن ۱۲ ق.
 : صفرزاده، حبیب. ۱۳۲۱. مصحح
 : ایران. رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در (تاشکند)
 : ۱۳۸۸ / ۵۹ PIR ۶۶۲۸
 : ۱/۵ ق ۸
 : ۱۸۲۰۱۱۹

انتشارات بین المللی الهدی

تهران - صندوق پستی: ۴۳۶۳ - ۱۴۱۵۵

تلفن: ۸۸۸۹۵۰۰۳ - ۸۸۸۹۷۶۶۱ نمایر: ۸۸۸۹۵۶۵۴

عنوان: دیوان املای بخارایی

به تصحیح و اهتمام: دکتر حبیب صفرزاده

تهیه کننده: رایزنی فرهنگی سفارت اسلامی ایران در ازبکستان

نوبت چاپ: اول. ۱۳۹۰ ه. ش

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۶۰۰۰۰ ریال

ناشر: انتشارات بین المللی الهدی

شابک: ۶ - ۴۰۹ - ۴۳۹ - ۹۶۴ - ۹۷۸

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

پیشگفتار

خوانندگان محترم این اثر ادبی بد نیست مطلع باشند که این دیوان از روی تنها نسخه‌ی دستنویس کاتبی نامعلوم که در مرکز نسخ خطی ابو ریحان بیرونی تاشکند نگهداری می‌شود تصحیح گردیده است.

کاتب علاوه بر نگاشتن غلط‌های املایی در هنگام کتابت خواسته یا ناخواسته بسیاری از مصراع‌ها و عبارات شعری را جابجا نگاشته است. از این رو با زحمت زیادی اینجانب و همکارانم توانستیم کتاب نسبتاً منسجمی را فراهم و آماده‌ی چاپ نماییم.

برخی از محققین و ایرانشناسان انستیتوی خطی ابو ریحان بیرونی تاشکند بر این عقیده‌اند که پیشینیان گفته‌اند: املاء بخارایی دارای چهار دفتر شعر بوده است که متأسفانه با همه‌ی تلاش‌هایی که صورت گرفت تنها همین نسخه پُر غلط و مندرس بدست اینجانب رسید. به گونه‌ای که صفحات نخستین آن نیز وجود نداشت. و هیچ گونه ییوگرافی و زندگی‌نامه‌ای از حضرت املاء نیز در این دفتر درج نگردیده است. با اندکی تأمل در مضامین اشعار به این نکته دست خواهیم یافت که افتراق در استحکام بعضی از غزلیات و مضامین اشعار نشانگر این واقعیت است که بعضی از اشعار مربوط به دوران جوانی و بعضی مربوط به دوران میانسالی و بعضی مربوط به دوران پیری می‌باشد.

اما از آنجا که رسالت هر محقق این است که نسبت به حفظ موارث فرهنگی و ادبی خویش کوشا باشد. اینجانب نیز تصحیح دیوان املاء بخارایی را صرف نظر از قوت و

ضعف‌های ادبی و شعری در دستور کار خویش قرار دادم تا بلکه در صیانت از موارث ادبی و شعری نیاکان و پیشینیان و هم‌زبانان این دیار گامی هرچند کوچک برداشته باشم. در این رهگذر از همکاری‌های بزرگوارانه جناب آقای شاه‌نیز موسی‌اف از اساتید و محققان انستیتوی خطی ابو ریحان بیرونی که در تهیه‌ی نسخه یاری‌گرم‌ان بودند نهایت امتنان و سپاس را دارم.

همچنین از شاعر و مترجم و دوست ارزشمندم جناب آقای دکتر جعفر محمد ترمذی که در تصحیح و کتابت دوباره‌ی این اثر ادبی همراهی‌های قابل توجهی داشتند نهایت سپاسگزاری را دارم.

از جناب آقای دوران کریم‌اف جوان نجیب و پرتلاش و همکار ارزشمند رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در ازبکستان نیز به خاطر سعی و اهتمامی که در تایپ این مجموعه داشته‌اند سپاسگزاریم. امیدوارم این اثر ادبی مقبول طبع اهل فرهنگ و اندیشه‌ی اقلیم کهنسال ایران سرفراز و سایر فارسی‌زبانان عالم قرار بگیرد.

با احترام
حیب صفرزاده

مقدمه

مولانا املاء بخارایی یکی از شاعران و عارفان برجسته‌ی سرزمین ورارود می‌باشد. وی در سال ۱۰۹۹ یا ۱۱۰۰ هجری قمری در منطقه‌ی سنگارک ولایت بلخ افغانستان کنونی متولد شده است. بنابر اطلاعات اندک موجود در کتاب نمونه‌ی ادبیات تاجیک تألیف صدرالدین عینی، املاء به قصد تحصیل علوم دینی به بخارای شریف رفته و در آن شهر ادامه حیات داده است و بعدها به عنوان یکی از نمایندگان ادبیات فارسی عصر خود ماندگاری یافته است.^۱

... در بعضی از منابع ادبی و تاریخی قرون بعد از املاء بخارایی به عنوان املاء آخوند محمد (محمدی) املاء علاءالدین ابن عزیز ابن شیخ یوسف الدین ابن هارون خواجه عرب متخلص به املاء یاد گردیده است و در بعضی از موارد با نام‌های مولانا املاء، ایشان املاء، حضرت املاء یاد کرده‌اند.^۲

املاء بخارایی حسب اشاراتی که خودش در مضامین اشعارش آورده است بیش از شصت و شش سال زندگی و حیات دنیوی داشته است. در بیتی از اشعارش نیز بدان اشارت نموده است که:

۱. صدرالدین عینی، نمونه‌ی ادبیات تاجیک، مسکو، ۱۹۲۶، ص ۱۷۱.

۲. ملا عبدالرحمان تمکین، مطالع الفاخره و مطالب الظاهره. گنجینه‌ی نسخ خطی انستیتوی خاورشناسی ابو ریحان بیرونی فرهنگستان علوم شماره‌ی ۸۲۳۵ برگ ۴۱۲ الف / ناصرالدین توره بخاری گنجینه‌ی نسخ خطی ابو ریحان بیرونی شماره‌ی ۲۰۷ چاپ سنگی بخارا ۱۹۱۰ صفحه‌ی مجموعه (بیاضی) انستیتوی شرقشناسی فرهنگستان علوم ازبکستان شماره‌ی ۹۷/۵ برگ ۵ ب.

ز شصت و شش گذشته عمر املا صد هزاران حیف

ز بحر بیخودی یک ماهی ای نآمد بدست من
حسب اظهار نظرهای صدرالدین عینی در کتاب نمونه‌ی ادبیات تاجیک نسب حضرت
املاء بخارایی در سلوک به حسن بصری و و کمیل ابن زیاد و حضرت ابوالعباس و
حضرت ابو یعقوب شهرسبزی می‌رسد و از ایشان نیز در نهایت به مولانا محمدی مشهور به
ایشان املاء می‌رسد نسب دیگر املاء بخارایی از جانب مادری بعد از بیست و سه نسل به
حضرت مولای علی ابن ابی طالب می‌رسد.

بنابر اطلاعات گردآورنده‌ی نامعلوم یک نسخه‌ی خطی که به نام «بیاض» در قرن ۱۹
میلادی تهیه شده و (گزیده‌ی اشعار جمعی از شاعران) تحت شماره‌ی ۹۷/۵ در گنجینه‌ی
نسخ خطی مؤسسه‌ی خاورشناسی فرهنگستان علوم ازبکستان نگهداری می‌شود، زادگاه
املا بلخ و نامش محمود بوده است. به استاد این منبع ادبی، املا مرید میرزا بها در و از
اصحاب حاجی حبیب الله بوده و دیوان خواجه حافظ را تتبع کرده است. املا چهار دیوان
شعر داشته و اسرار عشق را در آن دفترها اظهار نموده است. هم به گواهی این «بیاض»، املا
سال ۱۱۶۴ هـ. ق فوت کرده است. در تاریخ وفات او گفته‌اند:

گفت در گوش من خرد صد بار پیر کامل از این جهان رفتند^۳

دیگر از منابعی که درباره‌ی زندگی املائی بخارایی اطلاعات اندک، اما سودبخشی را
در اختیار ما می‌گذارد، کتاب «تحفه الزائرین» ناصرالدین توره بخارایی از شاهزادگان
سلسله‌ی منغیتی بخارا، می‌باشد. از آنجا که مؤلف این کتاب، بیشتر به مقام و مسلک
عرفانی املائی بخارایی اشاره نموده است، از آن بر می‌آید که املا نه تنها شاعر برجسته‌ی
عصر خود، بلکه از پیشوایان معارف اسلامی نیز به شمار رفته است. بنابر گواهی این
صاحب نظران پیروی ایشان (حضرت املا) در طریقت (تصوف و عرفان) از چهار پیر
(مرشد) متابعت کرده‌اند.

۳. بیاض. گنجینه‌ی نسخ خطی مؤسسه‌ی خاورشناسی ابو ریحان بیرونی فرهنگستان علوم ازبکستان، دستویس شماره‌ی
۹۷/۵، برگ ب.

پیر اول حضرت مولانا املا در سلوک عشقیه حضرت شیخ بابا حضرت ابوالحسن عشقی (قدس سره)، پیر دوم در سلوک کبرویه حضرت شیخ میرزا بهادر شیربدنی علیه رحمه بوده‌اند. پیر سوم در سلوک جهریه حضرت مولانا شیخ عزیزان قدس سره و پیر چهارم در سلوک خفیه حضرت شیخ خواجه پادشاه سلیم بلخی قدسه سره‌اند. ایشان املا از (پیر کامل) همین چهار طریقه‌ی متبرکه، اجازه‌ی عالیّه گرفته و خط ارشاد گرفته‌اند و به عنوان افتخاری «جامع السلوک» مشرف گردیده‌اند.^۴

املاء بخارایی بیشتر در قالب‌های غزل و رباعی طبع آزمایی نموده است و معدود قطعاتی نیز در دیوانش به چشم می‌خورد.

بیشتر مضامین شعر املاء را موضوعاتی نظیر: ۱. عشق، ۲. عرفان، ۳. پند و حکمت، ۴. دین و اخلاق، ۵. اعراض از دنیا، ۶. ستایش مضامین انسانی و بشردوستی، ۷. طبیعت‌گرایی، ۸. زیبایی‌دوستی، ۹. مناجات، ۱۰. نکوهش تشکیل می‌دهند.

املاء بخارایی در سبک شعری بیشتر تمایل به سبک عراقی نشان داده است و در بسیاری از آثارش خصایص دو سبک هندی و عراقی را توأمان دارد. از بین ارکان ادب فارسی املا بیشتر به تتبع آثار شادانی چون مولوی، حافظ، سعدی، صائب تبریزی و بیدل دهلوی پرداخته است.

آنچه که از اشعار املاى بخارایی در دسترس ما قرار دارد همان یک نسخه‌ی خطی «دیوان املاء» است که در گنجینه‌ی نسخ خطی مؤسسه‌ی ابو ریحان بیرونی فرهنگستان علوم ازبکستان تحت شماره‌ی ۱۰۴۴۷ نگهداری می‌شود و چاپ مذکور نیز براساس همین نسخه که متأسفانه نام کاتب و زمان کتابت آن مشخص نیست، فراهم شده است. نسخه‌ی مزبور، بیش از ۸۰۰ غزل (حدود ۶۰۰۰ بیت)، حدود ۸۰ رباعی (تقریباً ۱۶۰ بیت) و ۳ مثنوی کوتاه هر کدام ۷ بیتی (۲۱ بیت)، در مجموع، بیش از ۶۱۸۰ بیت را در بر می‌گیرد. قسمت عمده‌ی غزل‌های املا در این دیوان، ۷ بیتی می‌باشد. از آنجا که حجم غزل‌های املا غالباً ۴

۴. ناصرالدین نوره. تحفه الزائرین. گنجینه‌ی نسخ خطی مؤسسه خاورشناسی ابو ریحان بیرونی فرهنگستان علوم ازبکستان، شماره‌ی ۲۰۷، چاپ سنگی (لیتوگرافی)، بخارا، ۱۹۱۰، ص ۹۰ و ۹۱.

بیت تا ۹ بیت می‌باشد می‌توان نتیجه گرفت که او شاعری مؤثر بیان بوده و همیشه به مختصر بیانی و کوتاه‌گویی توجه داشته است. قبلاً نیز اشاره شد که املا صاحب چهار دیوان شعر بوده^۵، ولی از آنجا که در تذکره‌های دیگر اشاره‌ای بدان نشده است، سند مزبور تا اندازه‌ای مشکوک به نظر می‌رسد.

اگر به منابعی که در خصوص زندگی و شعر املاء اطلاعاتی را در اختیار ما گذاشته‌اند، بسنده نمایم، دوران زندگی املا در فاصله‌ی سال‌های ۱۱۰۰-۱۱۶۴ ه.ق، یعنی در وسط قرن یازدهم هجری قرار می‌گیرد و معلوم می‌شود که او از معاصران دو چهره‌ی برجسته‌ی سبک هندی، بیدل دهلوی و صائب تبریزی بوده است. حال این بحث را که شباهت‌های ذاتی و عرضی بعضی از غزل‌های املا با غزلیات صائب تبریزی و بیدل دهلوی از کجا منشاء می‌گیرد را به مقالی دیگر وا می‌گذاریم و فقط به این گفته اکتفا می‌کنیم که املا در زمانی به سر برده که سبک عراقی رو به افول آورد و سبک تصویرپردازی و خیال‌انگیز هندی در حال طلوع بوده است.

با توجه به اینکه در عصر املاء بخارایی سرزمین و رارود و ادیبان این اقلیم به شدت تحت تأثیر سبک شعر هندی قرار گرفته بودند توجه املاء بخارایی به سرودن شعر به سبک شاعران عراقی او را از دیگر هم‌عصران خود متمایز ساخته است.

ارادت املاء به پیشگامان عرفان و ادب فارسی و صاحب‌سبک‌ان مشهوری چون حافظ در آغازین ابیات دیوانش مشهود و نمایان است آنجا که سروده است:

بگو املا به دستوری که حافظ گفت با ساقی الا یا ایها الساقی ادر کأساً و ناولها
در دیوان خطی به دست آمده از املا که مورد تصحیح و کتابت دوباره اینجانب قرار گرفته است. ده‌ها غزل به تبع از غزلیات حافظ دیده می‌شود. در این دیوان شواهد بسیاری نیز وجود دارد که حضرت املاء بخارایی با توجه به مشرب درویشانه و سلوک عرفانی که داشته است به حضرت مولانا جلال الدین رومی نیز علاقه‌ی فراوان نشان داده است و یکی از غزلیات معروف مولانا را با مطلع زیر مورد استقبال قرار داده است. مولانا:

۵. بیاض. گنجینه‌ی نسخ خطی مؤسسه‌ی خاورشناسی ابو ریحان بیرونی، شماره‌ی ۹۷/۵، برگ ب.

ما در دو جهان غیر خدا یار نداریم جز با غم او هیچ دگر کار نداریم
و املا نیز بر همان وزن و مضمون ابیات ذیل را سروده است که بعضی از مضامین از
همان غزل برگرفته شده است. املا:

ما شاخ مرادیم پر از میوه‌ی توحید هر رهگذری سنگ زند عار نداریم
برخی از اصطلاحات و تعبیرات شعری شاعران سبک هندی از جمله بیدل دهلوی و
صائب تبریزی را می‌توان در دیوان املا به فراوانی مشاهده نمود.

واژگانی چون: شیرازه، سبجی صددانه، صنم‌خانه، آینه‌ی خیال، آینه‌خانه، شیرین
ترانه، طوطی، رنگ... در این دیوان به کرات مورد استفاده‌ی شاعر قرار گرفته است.
املاء علیرغم اشراف به سبک هندی و عراقی و آشنایی با زبان و ادبیات عرب و ترک،
لهجه و گویش نیاکان خویش را از نظر دور نداشته است، بعضی از تعابیر اصیل تاجیکی
نظیر: بروقت، شکم‌خوار، خجالت‌مند، نبر آوردن نشانگر ارادت املاء به گویش نیاکان و
اجدادش می‌باشد.

با احترام
حبیب صفورزاده